

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
יב	סימולי עדי הנוסח
טו	רשימת הסימנים במהדורה
יז	מבוא
כ	כללי ההדרת נוסח הפנים והמדור הצמוד לו
כג	רשימת המצאי ומדור חילופי הנוסחאות
כה	מדור המקבילות
כה	הפירוש
	ספרי במדבר פיסקאות א–קו
1	פרשת נשא
148	פרשת בהעלתך
	נספח : ספרי במדבר פיסקאות קז–קסא (מהדורה זמנית)
א	פרשת שלח
כא	פרשת קרח
לח	פרשת חקת
נג	פרשת בלק
נז	פרשת פנחס
עה	פרשת מטות
פז	פרשת מסעי

פתח דבר

בחתימתו של פתח דבר לחיבורי 'אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר', שיצא לאור בשנת תשמ"ב, כתבתי: 'הגני תקווה ותפלה כי כשם שזכיתי לסיים "אקדמות" אלה, כן אזכה, בסייעתא דשמיא, להוציא את המהדורה גופה'. במהלך השנים שחלפו מאז, אף על פי שהתמקדתי בנושאים אחרים, לא זזה ידי מתוך ידו של הספרי. המשכתי לתור אחר עדי נוסח שלו הטמונים בספריות ברחבי העולם, במזרח ובמערב, והתמדתי בניסיון לפרש את דרשותיו ולפענח את צפונותיו. עתה, לאחר שזכיתי לסיים את הכנת חציה הראשון של המהדורה, החלטתי להוציאה לאור.

נוסח הפנים של המהדורה, המבוסס על כ"י וטיקן 32, כולל נוסחאות רבות השונות מנוסח המהדורה שהוציא בזמנו ר' חיים שאול הורוביץ, ולעתים מזומנות הן מאירות באור חדש את דרשותיו והלכותיו של ספרי במדבר. צמוד לו מדור עצמאי שבו פורטו ונומקו סטיות המהדורה מנוסחו של כ"י וטיקן. במדור חילופי הנוסחאות תועדו חילופים ממספר כפול ולעתים משולש של כתבי יד בהשוואה למהדורת הורוביץ. אף במדור המקבילות נכלל הרבה חומר חדש, אולם דומה שתרומתה העיקרית של המהדורה נעוץ בפירוש המפורט של דרשות הספרי הכלול בה, אשר הודפס בנפרד.

בהכנת הפירוש שאבתי מלוא חופניים מכל פרשני הספרי הקודמים, ראשונים גם אחרונים, ואת עיקרי חידושיהם הבאתי בשמם. אין לך פרשן שאין לו שעה, אולם במיוחד נסתייעתי בפירוש רבנו הלל ובפירוש המיוחס לראב"ד, שני ראשונים גדולים בתורה, אשר הניחו את המסד לפרשנותו של הספרי, ובפירושיהם של שלושה פרשנים אחרונים: ר' דוד פארדו, אשר בחושו הביקורתי והמחודד היטיב לחשוף את קשייהן של דרשות הספרי, ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב), אשר בקיאותו המופלאה ברחבי הספרות התלמודית ופירושו הפשטניים והמקוריים האירו את עיניי פעמים רבות, ור' חיים שאול הורוביץ, תלמיד חכמים בקי וחריף, אשר סלל את הדרך למחקר ביקורתי של הספרי ושל דרכי עריכתו.

התפיסות המחקריות שעל אדניהן נוסדו המהדורה והפירוש נשענות על העקרונות המתודיים שהתווה פרופ' יעקב נחום אפשטיין, 'אבי המחקר של המדע התלמודי המדויק', שפותחו ושוכללו בידי מו"ר הדגול, הרב פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, שהדריכני בכתיבת עבודותיי הראשונות על הספרי והשפיע עליי שפע רב מלקחו ומתורתו. בדרך עריכת המהדורה והפירוש ניסיתי להלך, בדלות כוחי, לאורה של מהדורת התוספתא שהוציא פרופ' שאול ליברמן. גם בגוף הפירוש נסתייעתי יותר מכל בחידושיהם של אותם שני תלמידי

חכמים-חוקרים מופלאים שהיו בעירנו, רי"ן אפשטיין ור"ש ליברמן, בכל הנוגע לחקר תורתם של התנאים, לכלליה ולפרטיה.

לפי שעה כוללת המהדורה את חלקו הראשון של ספרי במדבר לפרשות נשא ובהעלותך (פיסקאות א-ק). בעקבות הזיקה ההדוקה של רבות מדרשות אלה לדרשות הכלולות בחלקו השני של החיבור החלטתי לפרסם כבר עתה מהדורה זמנית של נוסח הפנים של ספרי במדבר לפרשות שלח עד מסעי (פיסקאות קז-קסא) והמדור הנלווה לו.

במהלך שנות ההכנה הארוכות של חיבור זה נעזרתי רבות באישים ובמוסדות שללא תמיכתם לא היה באפשרותי להוציא. ראשונים להם מורי ורבותיי בחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים שלימדוני תורה ודעת, פרופ' שרגא אברמסון, פרופ' אפרים אלימלך אורבך ופרופ' א"ש רוזנטל זיכרונם לברכה, וייבדלו לחיים ארוכים פרופ' אברהם גולדברג, שהכניסני לעולמם של מדרשי ההלכה, ופרופ' יעקב זוסמן שפתח לפני צוהר ראשון למחקר התלמוד ודלה לי בכל עת מתורתו רחבת הפנים. הוא, ועמיתי פרופ' דוד רוזנטל, אף עודדוני בחום לשקוד על מחקר הספרי ותמכו בי בדרכים שונות במהלך שנות דור, על גליו ומשבריו. חובה נעימה לי להודות גם לאוניברסיטה העברית שצירפה אותי לשורותיה ואפשרה לי להקדיש את רוב עתותיי למחקר. עובדי המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ובראשם בנימין ריצ'לר, ד"ר אברהם דוד וד"ר עזרא שבט, הודיעוני חדשות לבקרים על קטעים מכתבי יד של ספרי במדבר ומדרשים אחרים שהתגלו בספריות ברחבי העולם, וסייעו לי בחפץ לב בהשגת צילומיהם. בהערכת זמנם ומקום כתיבתם של כתבי היד נסתייעתי בחוות הדעת המלומדת של חברי מפעל הפליאוגרפיה העברית שבחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, פרופ' מלאכי בית-אריה, ד"ר עדנה אנגל ובייחוד ד"ר מרדכי גלצר. בד בבד נהניתי משירותיהם האדיבים והנדיבים של ספרנים בספריות אחרות, בין בארץ בין בחוצה לארץ, ושל אכסניות מגוונות של תורה ומדע. מחמת קוצר היריעה לא אוכל לנקוב בשמותיהם, כי רבים מאוד המה, תודתי העמוקה להם נצורה בלבי. טובה רבה אני מכיר לידידי פרופ' משה בראשר, פרופ' שלמה נאה ופרופ' מנחם קיסטר, שדנתי לפניהם תדירות בשאלות לשוניות ומדרשיות, ולעתים קרובות הם האירו את עיניי בתובנות מחקריות רבות עניין ובפירושים מקוריים. הוא הדין לחוקרים אחרים שעמם נועצתי בתחומי מחקרם ולתלמידיי שמתורתם זכיתי ללמוד. על דרך הרוב ציינתי את הארותיהם החשובות בשמם. יבורכו כולם ממקור הברכות.

בהכנת מדור חילופי הנוסחאות סייע לי תלמידי אסף רוזן-צבי, אשר בעינו החדה ביער לא אחת קוצים מן היער הסבוך הזה. תלמידי ד"ר אלכס טל, ינון לייטר ועמיחי רוזנפלד העתיקו עבורי בקפדנות ראויה לציון כמה מקטעי הספרי, יעמדו אף הם על הברכה. כן ברצוני להודות מקרב לב לשרה פוקס, אשר שקדה על עריכתו הלשונית של הספר באמונה ובטוב טעם והצילה אותי משגגות מרובות, לשמעון חן מנהל דפוס גרפית ולעובדות הדפוס ויקי כהן וחוה שלום, אשר סדרו את הספר בדיוק רב ונענו בחפץ לב לכל בקשותיי, וכן

לחי צבר, לרוחמה הלוי, לאילנה שמיר ולרם גולדברג מהוצאת מאגנס, אשר ניצחו על מלאכת הכנת הספר בכל שלביה בזריזות ובמימנות רבה. הודיה חמה שמורה עמדי לדב פרידברג, שנתן בי ובעבודתי אמן, ומימן ברוחב לב את העתקת קטעי הספרי שנתגלו בשנים האחרונות בספריות ברחבי העולם ואת מלאכת הגהת מדור חילופי הנוסחאות במהדורה. כמו כן הנני אסיר תודה לעוזרו הנאמן ר' ראובן רובלו, שטרח למלא את כל משאלותיי ברוח נדיבה ואוהדת.

בספרי במדבר ובתורתם של התנאים המשוקעת בשאר מדרשי ההלכה גנוז אוצר יקר מפז. אוצר זה נשנה בשפה מדודה ותמציתית ונערך בעריכה מופתית על ידי חכמים גדולים שאת מימיהם אנו שותים, אך את שמותם אין אנו יודעים. תפקידם של מהדירי ספרות עשירה זו ופרשניה לקדם את המדע ובד בבד לנסות להרים תרומה צנועה להחזרת עטרת תורתם של התנאים ועורכיהם האנונימיים ליושנה. בכל שלבי המחקר והכנת המהדורה המבוארת של ספרי במדבר נתברכתי במידה גדושה של סיעתא דשמיא. תפילתי ובקשתי מן היושב במרומים שיעניק לי כוחות נפש וגוף שיאפשרו לי להמשיך לעסוק בתורה ובמחקר באהבה ובחדווה, ואזכה להשלים את חלקו השני של החיבור.

מנחם י' כהנא

החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים

סימולי עדי הנוסח של ספרי במדבר

- א — ספרי כ"י אוקספורד 151
- א' — דפי השלמה לכ"י א שנכתבו בידי סופר אחר במקום דפים שנקטעו
- ב — ספרי כ"י ברלין-טיבינגן OR. 4° 1594 33
- ב' — ספרי כ"י אסטנסה, מודינה
- 16.H.6 (BEMO 74) (פיס' ג-ה, טו-יז)
- 16.H.2 (BEMO 70) (פיס' לו-ל, מב-מד)
- 16.H.3 (BEMO 71) (פיס' לב-לט, נה-נט, פה-פז)
- 16.H.4 (BEMO 72) (פיס' כג-כה, מט-נא)
- 13.G.20 (BEMO 257) (פיס' עג-עח)
- 16.H.1 (BEMO 69) (פיס' קיא, קיג, קיח-קכא)
- A.32.K.20 (BEMO 145) (פיס' קכא-קכב, קכד, קלא, קלד)
- A.32.K.21 (BEMO 146) (פיס' קכג-קכד, קכו-קכט, קלא-קלב)
- ג — ספרי קטעי גניזה
- קיימברידג' T-S NS 35.12 (פיס' א-ב, ח-יא)
- קיימברידג' T-S AS 94.358 (פיס' עז-עח)
- לונדון-גסטר BL OR. 10578 A.45 + H.11 (פיס' פה-פז)
- מנצ'סטר John Rylands B 8725 (פיס' צה)
- [ג] — נוסח ג שנשתמר בחלקו, והשלמת הקרחה שלו נראית ודאית או קרובה לכך
- ג"א — מדרש בקטע גניזה JTS ENA 2646
- ג"ב — מדרש בכ"י פירקוביץ RNL Yevr.-Arab. II A 118² (לתיאורו ראה מאמרי, גנזי, עמ' נא).
- ג"ג — מדרש בכ"י פירקוביץ RNL Yevr.-Arab. II A 225⁵ (לתיאורו ראה מאמרי, גנזי, עמ' נא).
- ד — ספרי, דפוס ראשון ונציה ש"ר
- ה — פירוש רבנו הלל לספרי
- ה' כ"י וינה 60
- ה" כ"י פרנקפורט 3 Hebr. 8°
- ה" כ"י JTS MS Boesky 5, Reel 56 (לשעבר כ"י ששון 598.1)

[ה¹] [ה²] — נוסח ה¹ או ה² החשוד בתיקון על פי נוסח ד (ראה מאמרי, רבנו הלל)

ו — במדבר רבה

ו¹ דפוס ראשון קושטא רע"ב

ו² כ"י מינכן 97.2

ו³ כ"י פריז 150

ו⁴ כ"י אוקספורד 2335

ז — ליקוט אגדות הספרי בכ"י אוקספורד 937

ח — ילקוט תלמוד תורה, כ"י אוקספורד 2638

ח² דף בכ"י כ"ח XI 172

ט — ילקוט שמעוני

ט¹ כ"י אוקספורד 2637 (לתורה)

ט² דפוס ראשון שאלוניקי רפ"ו-רפ"ז (לתורה)

ט³ דפוס ראשון שאלוניקי רפ"א (לנביאים)

ט⁴ כ"י פרמה 1172 (לנביאים)

י — ילקוט מדרשי מועדים מדרבנן

י¹ כ"י JTS Mic. 4954, ENA 349

י² כ"י JTS Mic. 4930, EMC 827

כ — ילקוט המכירי לר' מכיר בר אבא מרי

לישעיה: כ"י ליידן scal 7 (שעל פיו נדפסה מהד' יז"כ שפירא, ברלין תרנ"ג)

לתרי עשר: כ"י לונדון 342 (שעל פיו נדפסה מהד' א' גראינוף, לונדון, 1909–1913);

כ"י וטיקן 291.12 (שעל פיו נדפסה ההשלמה שפרסם גראינוף, JQR 15 (1924–1925),

pp. 141–212) וכ"י פרמה 1172

לתהלים: כ"י לונדון 9960.2 (שעל פיו נדפסה מהד' ש' בוכר, ברדיטשוב תר"ס) וכ"י

אוקספורד 167

למשלי: מהד' א' גרינהוט, ירושלים תרס"ב; ההשלמה שפרסם בספר הליקוטים, חלק ו,

תרס"ג וכ"י בר-אילן 489

ך — שער כתרי אותיות כ"י אוקספורד 2372

ל — ספרי כ"י לונדון 341

מ — מדרש חכמים כ"י JTS MS 4937a

ם — מדרש הגדול מהד' צ"מ רבינוביץ, ירושלים תשכ"ז; מהד' ש' פיש, א-ב, לונדון

תשי"ח-ירושלים תשכ"ג

מה"ח — מדרש החפץ כ"י אוקספורד 2492; מהד' מ' חבצלת, א-ב, ירושלים

תשנ"א-תשנ"ב

נ — ספרי כ"י פירקוביץ RNL Yevr.-Arab. II A 269

ן — ספרי דף בכ"י נונאנטולה (21) N 49 (פיס' קא-קב)

מבוא

בשנת תרע"ז (1917) הוציא ח"ש הורוביץ לאור בלייפציג את 'ספרי על ספר במדבר וספרי זוטא עם חילופי גרסאות והערות'. מהדורות חלוציות אלה הן המהדורות הביקורתיות הראשונות של מדרשי ההלכה, ודומה שקשה להפריז בהערכת תרומתן המופלגת לפירושה של שני חיבורים תנאיים אלה ולמחקרה של הספרות התלמודית כולה. גדולתו של הורוביץ, 'שהיה בקי נפלא ועמקן',¹ ניכרת בשיקול דעתו בקביעת נוסח הפנים, בציונים הרבים למקבילות שהוסיף מדעתו, ובביאוריו, 'שהם מזיגה של בקיאות, חריפות ולמדנות עמוקה, ושל ביקורת פילולוגית המבוצעת בדיקנות ובוהירות'.²

לאחר פרסומה של מהדורת הורוביץ נתגלו לא מעט עדי נוסח ישירים ועקיפים נוספים של ספרי במדבר ושל פרשניו בימי הביניים. גם המחקר הפילולוגי של הספרות התלמודית על היבטיו הלשוניים, הספרותיים וההיסטוריים התקדם התקדמות ניכרת. דברים אלו אמורים בעקרונות מתודיים שעברו מפנה חשוב, שאותו חולל רי"ן אפשטיין, כתפיסות מחודשות אודות דרכי ההדרה של מהדורות ביקורתיות לחיבוריהם של התנאים והאמוראים ובגופי ידע מגוונים. כל אלה מסייעים להכיר בצורה רחבה ומדויקת יותר את לשונם של התנאים, את זיקת דברי התנאים לחיבורים קדומים יותר שהתגלו במגילות מדבר יהודה ואת עולמם ההלכתי וההגותי של חכמי התורה שבעל-פה.

בחיבורי, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר,³ תיארתי בפירוט את עדי הנוסח הישירים והעקיפים של חיבור זה ואת אופיים, הצבעתי על טיבו המעולה של כ"י וטיקן ושרטטתי את אילן היוחסין של עדי הנוסח שעמדו לפניי באותה שעה. בד בבד סקרתי את מהדורתו של הורוביץ על יתרונותיה ומגבלותיה וההדרתי את פרשת חלה בספרי כדוגמה למהדורה החדשה המוצעת. כדי שלא לכפול את הדברים אציג כאן בקיצור את חידושיה העיקריים של המהדורה החדשה בהשוואה למהדורתו של הורוביץ, בתוספת הפניות לדיונים המפורטים שדנתי בנושאים אלה באקדמות ובמקומות אחרים.

1 כהערכת ליברמן, זוטא, עמ' 4.

2 כדברי א"א אורבך במאמרו 'שלושת מורי התלמוד של הסמינר בברסלוי' (Das Breslauer Seminar), שבו העלה קווים לדמותו ולפועלו של הורוביץ. (Tübingen 1963, p. 185)

3 מהדורה מצולמת של ספר זה, שאזל מן השוק, פורסמה לנחיות הלומדים באתר האינטרנט של הוצאת מאגנס.

בקביעת הנוסח של מהדורתו, נעזר הורוביץ בשלושה עדי נוסח ישירים (דפוס ראשון וכתבי יד וטיקן ולונדון),⁴ בשני ילקוטים (ילקוט שמעוני על פי דפוס ראשון וילקוט המכירי), בשלושה מדרשים מימי הביניים שעשו שימוש נרחב בספרי (מדרש חכמים, מדרש לקח טוב על פי דפוס ראשון ובמ"ר על פי דפוס וילנא), בשני פרשנים של הספרי שנעזרו בכתבי יד (רבנו הלל על פי כ"י פרנקפורט ור' סולימן אוחנא על פי הציטוטים החלקיים מאוד בדפוס וילנא תרכ"ו), ובציטוטים פזורים של הספרי בחיבוריהם של חכמי ימי הביניים בפירושי התורה והתלמוד וכיו"ב.

במהדורה הנוכחית השתמשתי, נוסף על כל אלה, בשני כתבי יד של הספרי — כ"י אוקספורד וברלין,⁵ בכארבעים דפים מעותקים שונים של הספרי ששרדו בכתבי יד ובקטעי גניזה (עשרים ושישה דפים פגומים בכ"י אסטנסה במודינה, שצילומים מהם הגיעו לידי רק לאחרונה,⁶ שמונה דפים בכ"י פירקוביץ,⁷ שני דפי גניזה שלמים בכ"י קיימברידג',⁸ שלושה קטעי גניזה מקוטעים בספריות ולונדון, מנצ'סטר וקיימברידג', דף אחד בספריית נונאנטולה,⁹ דף אחד בספריית הסמינר התיאולוגי בניו יורק¹⁰ ודף אחד באוסף ליהמן),¹¹ בארבעה ילקוטים המצטטים חלקים נרחבים של הספרי (ילקוט תלמוד תורה,¹² ילקוט אגדות הספרי בכ"י אוקספורד 937,¹³ ילקוט קטעי הספרי שפרשותיהם המקראיות נאמרות בתפילה

4 לתיאור טיבם של הדפוס וכ"י ולונדון ראה אקדמות, עמ' 32–23.

5 ראה אקדמות, עמ' 7–23.

6 במלאכת ההכנה של דפי הספרי לשימוש המשני כדפי כריכה נגרדו האותיות בצד החיצוני של הכריכה ונותר רק הטקסט בצדה הפנימי. לפי שעה לא הופרדו דפי הספרי משאר דפי הכריכה כך שהטקסט בצד הפנימי של הדפים נראה מבחור ככתב ראי וקשה לפענחו. השתמרות הטקסט בדפים אינה אחידה; בחלקם אפשר לקרוא את רובו של הטקסט ובחלקם אפשר לקרוא רק את מיעוטו. הכתב מרובע ספרדי וברפים ניקוב להדרת השרטוט בשוליים החיצוניים והפנימיים. צירוף שתי התכונות של טיפוס הכתב והניקוב מורה שמוצא כתב היד ב'ספרד' (ספרד, פורטוגל או פרוונס), ככל הנראה מן המאות השתי-עשרה או השלוש-עשרה (תודתי לידידי ד"ר מרדכי גלצר שמסר לי הערכה ראשונית זו על פי עיונו בצילומי כמה דפים). הנוסח בכ"י אסטנסה קרוב רבה ביותר לנוסח בכ"י ברלין, לטוב ולמוטב, ויותר מתשעים ותשעה אחוזים של התיבות בשני כתבי היד זהות. קרבה זו באה לידי ביטוי בכל הדפים, למעט שני הדפים הראשונים של כ"י אסטנסה מפיסקאות ג-ה, טו-יז, החסרים בכ"י ברלין, אשר הגיעו לידינו ללא הקונטרס הראשון. ואולם לעתים נותרו בכ"י אסטנסה משפטים שנשמטו בכ"י ברלין, נוסחאות מקוריות ששובשו בכ"י ברלין וכתבים הקרובים יותר לכתב הנפוץ בכתבי יד טובים של לשון חכמים. לתיאור מפורט של כ"י אסטנסה ולאפשרות שהוא גופו, או אחד מאבותיו, שימשו מקור לכ"י ברלין, ראה מאמרי, כתב יד אסטנסה. וראה גם האמור שם אודות מסורות הנוסח השונות שהילכו זו לצד זו בספרד, ומעבר כמה מהן לאיטליה.

7 ראה מאמרי, גנזי, עמ' מד-מח וספרי, אוצר, עמ' 92.

8 ראה אוצר, שם.

9 ראה אוצר, עמ' 93, 100–101 ומאמרי, גנזי איטליה, עמ' סד-סט.

10 ראה אוצר, שם.

11 ראה תעתיק של רוב הדפים הללו בספרי, קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה, עמ' 187–213.

12 ראה אקדמות, עמ' 37–42.

13 כתב יד ספרדי מאמצע המאה החמש-עשרה, ראה M. Beit-Arie, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library: Addenda and Corrigenda*, Oxford 1994, p. 148, לתיאורו ראה ספרי, אוצר,

עמ' 94 ומאמרי הנ"ל בהערה 6.

בכ"י רומי-קזנטזנה¹⁴ וילקוט מדרשי מועדים (מדרבנן),¹⁵ בכמה מדרשים מימי הביניים שנעזרו בספרי (כגון קטעי מדרשים בגניזה,¹⁶ מדרש החפץ ועוד),¹⁷ בכתבי יד נוספים של ילקוט שמעוני,¹⁸ ילקוט המכירי,¹⁹ מדרש לקח טוב²⁰ ובמדבר רבה,²¹ בכתבי יד אמינים יותר של פירוש ר"ה לספרי²² ובעדי נוסח שלמים של הגהות ופירוש ר"ס אוחנא לספרי,²³ בפירושי ראשונים נוספים לספרי, ובראשם: הפירוש המיוחס לראב"ד,²⁴ הפירוש בכ"י מנטובה^{25, 36} פירוש ר' ידעיה הפניני לקטעים מן הספרי,²⁶ ובקטע מפירוש הספרי בכ"י צלסטט.²⁷ כמו כן נעזרתי בשורה ארוכה של ציטוטי ספרי המשוקעים בחיבורים מימי הביניים שרובם נותרו בכתבי יד, כגון: רב חפץ גאון, ישועה בן יהודה הקראי,²⁸ ר' שמואל מסנות, ספר שער כתרי אותיות,²⁹ פירוש ר' שמואל לספר מדבר ועוד.

נוסח הפנים במהדורת הורוביץ הוא נוסח אקלקטי. בעיקרו הוא מיוסד על נוסח הדפוס, אך הורוביץ סטה ממנו פעמים אין ספור ותיקן בעקיבות את הגרסאות שנראו בעיניו קשות על פי כל שאר עדי הנוסח הישירים והעקיפים שעמדו לפניו. תועלת מיוחדת הפיק הורוביץ ממדרש חכמים, שאותו העריך במבואו עמ' XIV כעד נוסח מעולה, ועל פיו ייסד את נוסח הפנים במאות דרשות. דא עקא, מדרש חכמים אינו עד נוסח ישיר של הספרי, אלא הוא חיבור מאוחר המשופע בעיבודים.³⁰ לעתים אף קבע הורוביץ את נוסח הפנים על פי לשון המקבילות במשנה ובתלמודים, בהשראת תפיסתו שלא הבחינה בצורה חדה בין עדי נוסח ומקבילות, ובהשפעת עמדתו ההרמוניסטית כי 'דוחק לומר דהספרי פליג על הלכה השנויה בסתם בכמה מקומות',³¹ 'ורחוק לומר כי היתה המסורה שלהם בכאן [בנוסח המקרא] משונה משלנו'.³²

- 14 ראה אקדמות, עמ' 33–34.
 15 ראה אקדמות, עמ' 54–57.
 16 ראה למשל אקדמות, עמ' 113 סעיף א (קטע הגניזה הרשום בסעיף ב שם אינו אלא רש"י לתורה ויש למוחקר); מאמרי, גנזי, עמ' נא.
 17 ראה אקדמות, עמ' 103–107.
 18 ראה אקדמות, עמ' 42–49.
 19 ראה אקדמות, עמ' 50–53.
 20 ראה אקדמות, עמ' 97–103.
 21 ראה אקדמות, עמ' 107–112.
 22 ראה אקדמות, עמ' 58–69 ומאמרי, רבנו הלל.
 23 ראה אקדמות, עמ' 82–85 ומאמרי, פירושים לספרי, עמ' קז–קי.
 24 ראה אקדמות, עמ' 77–81 ומאמרי, פירושים לספרי, עמ' צו–ק; מבוא, עמ' 90 הערה 442.
 25 ראה אקדמות, עמ' 70–76 ומאמרי, פירושים לספרי, עמ' ק–קה. להצעת זיהוי ראה מאמרי, מבוא, עמ' 90 הערה 443.
 26 ראה אקדמות, עמ' 86–88.
 27 ראה מאמרי, מבוא, עמ' 90 הערה 445.
 28 ראה מאמרי, גנזי, עמ' נב–נד.
 29 השווה מאמרי, מהדורות, עמ' 498 הערה 35.
 30 ראה אקדמות, עמ' 92–96.
 31 כדבריו בפירושו לפיס' ג, עמ' 6 הערה לשו' 7.
 32 כדבריו בפירושו לפיס' ק, עמ' 105 הערה לשו' 22. לביקורת מפורטת של קביעת נוסח הפנים במהדורת

לעומת זאת נקבע נוסח הפנים במהדורה זו על פי נוסחו של כ"י וטיקן 32 [= ר], אשר הוכר על פי מגוון רחב של תופעות כבכיר כתבי היד השלמים של ספרי במדבר.³³ ההכרה הזאת חזרה ואושרה בניתוח נוסחן של דרשות רבות אשר נידונו בפירושה של מהדורה זו. כל זאת בניגוד קטבי לדעתו של הורוביץ, אשר העריך במבואו שם את כ"י ר ככתב יד בעל ערך בינוני ('mittlerem Wert'). בדרך כלל נתמך נוסחו של כ"י ר בעדי נוסח טובים אחרים, ולעתים קרובות אפשר לשחזר בסיועם, בבטחה יחסית, את נוסחו הקדום של ספרי במדבר. במקרים לא מעטים נותר בכ"י ר נוסח ייחודי השונה מכל שאר עדי הנוסח או מרובם. לעתים קרובות אפשר להוכיח את טיבו המעולה של הנוסח הייחודי בכ"י ר בעזרת ראיות מגוונות, ובמקרים אחרים נשמרה לו זכות הראשונים על פי חזקת נאמנותו. בין כך ובין כך כולל נוסח הפנים במהדורה זו מאות נוסחאות בלתי מוכרות, אשר בעזרתן אפשר להסיר את הלוט מעל שורה ארוכה של דרשות שנתעמעמו במהלך הדורות. בד בבד בכוחן של נוסחאות אלה לתרום תרומה חשובה להארת דרכו של ספרי במדבר, אשר כמדרש מדבי ר' ישמעאל שמר לא אחת על מסורות שאינן עולות בקנה אחד עם דרך המלך של תורת התנאים, שעוצבה בהשראת האסכולה הדומיננטית יותר של ר' עקיבא ותלמידיו.

כללי ההדרת נוסח הפנים והמדור הצמוד לו

נוסח הפנים של המהדורה מבוסס על כתב יד וטיקן 32, בכיר כתבי היד של ספרי במדבר, בתיקונים קלים מאוד שנועדו להסיר את השיבושים שחלו במהלך העתקתו. המטרה היא להציג בפנים את נוסח ה'אב' המשוער של כ"י ר ולא לנסות לשחזר את הנוסח המקורי של הספרי, כפי שיצא מתחת ידיהם של עורכיו הראשונים. הקושי בהגשמת מטרה זו נעוץ בעובדה, שכ"י ר משופע יחסית בנוסחאות יחידאיות, ולעתים קשה להכריע אם הן משקפות צורות מקוריות בלתי מוכרות, או שמא אינן אלא שיבושים בעלמא.

עיצוב נוסח הפנים נערך מתוך מגמה לשמור על דיוק מדעי מרבי ובו בזמן לנסות ולמעט בסוגרי ההדרה מגוונים המקשים על הקריאה ואף על ההבנה. לשם כך נעזרתי במדור מיוחד הצמוד לנוסח הפנים שבו פורטו ההגהות שנערכו בכ"י ר גופו, הסטיות שסטיתי מכ"י ר בנוסח הפנים ולעתים אף חלופות לנוסח מסופק שנקבע במהדורה. מדור זה סייע בידי להפחית בצורה משמעותית את עומס הסימונים בנוסח הפנים ובכוחו אף לעזור למעיין לבקר את הכרעותיי. זכור לטוב מורי א"ש רוזנטל, אשר העמידני לראשונה על עקרונות עריכתו של מדור מעין זה ועל חשיבות השימוש בו בההדרת חיבורים תלמודיים. העתקת כ"י ר מבוססת על השוואה שהשווייתי בין צילומו בפקסימילה בהוצאת מקור,

הורוביץ, לצד סקירת דרכו בעריכת מדור חילופי הנוסחאות ומדור המקבילות והפירושו, ראה אקדמות, עמ' 277–294.

33 ראה אקדמות, עמ' 116–127. לתיאורו המעודכן של כתב היד ראה *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library*, Edited by B. Richler, Palaeographical and Codicological Descriptions M. Beit-Arié in collaboration with N. Pasternak, Vatican 2008, pp. 21–22

ירושלים תשל"ב, עם גוף כתב היד בספריית הוותיקן בשנת תשמ"ו. לאחר מכן השוויתי את העתקתי אל העתקתו של ד"ר מרדכי מישור, שעל פיה נערך תקליטור 'מאגרים' במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית. העתקתו המדוקדקת של מישור, הראויה לכל שבח, האירה לעתים את עיניי, במיוחד בהצעות קריאה לאותיות שהוגהו או נגרדו. במספר מועט יחסית של מקרים חלקתי על קריאותיו של מישור, על פי ראות עיניי, כשמועו, והאחריות על קריאת כתב היד וההדרתו מוטלת עליי בלבד.

בקריאת אותיות מסופקות (ו/י, ב/כ וכו') נקטתי בעיקרון הקריאה המטיבה. דהיינו, את הקריאה הסבירה יותר קבעתי בפנים, ואילו את הקריאה החלופית הבאתי במדור הצמוד לו בסימן שאלה. ההכרעה אם להציג בפנים את נוסח כ"י ר לפני הגהתו ביד הסופר או לאחר הגהתו ביד הסופר, הושפעה משיקולים מקומיים בלא עקיבות גורפת. בדרך כלל, כאשר נוסח ר לפני הגהתו שמר על נוסח שנראה כמקורי הוא הוצג בפנים. לעומת זאת בשיבושים גלויים של סופר כ"י ר, שתוקנו על ידו, העדפתי להציג בפנים את נוסח כ"י ר אחר הגהתו. בהעתקת כ"י ר התעלמתי מנקודות פיסוק ומאותיות מילוי בסופי שורות (למעט מקרים שבהם יש הבדל בין אותיות המילוי ובין ההעתקה המחודשת בתחילת השורה הבאה). קיצורי המילים סומנו בגרש לאחר האות האחרונה, כמקובל היום, ולא בנקודה מעל האות האחרונה כמנהגו של הסופר הראשון של כ"י ר, או בגרש מעל האות האחרונה, כמנהגו התדיר של הסופר השני. בקיצורי ראשי תיבות ניסיתי לחקות במידת האפשר את כתב היד. כך למשל נכתב הק'ב'ה' (ולא הקב"ה), ד' א' (כהעתקתו של הסופר הראשון), ד'א' (כהעתקתו של הסופר השני) וכיו"ב. הקיצור השגור של המונח 'תלמוד לומר' הועתק 'ת"ל', בדומה לדרכם של סופרי כתב היד אשר קיצרוהו בנקודה מעל האות תי"ו ובנקודה צמודה לה מעל האות למ"ד (בצדו הימני של דגל האות). בכתיב השם 'אלהים' הלכתי בעקבות סופרי ר שהשמיטו את האות ה"א. כתיב האותיות 'אל' של 'אלהים' והטיותיו נרשמו בכתב היד בצורה מיוחדת ובהעתקתי סימנתי זאת בעזרת גרש לאחר האות למ"ד (אלי"ם, אלי", וכיו"ב). שם הויה סומן במהדורה בשתי יו"דים (י"י) בלי קשר לצורת העתקתו בכתב היד. נקודות מעל מילים מקראיות השייכות לקטגוריה של 'נקוד עליו' הוצגו במהדורה כפי שהן בכתב היד. לעומת זאת הנקודות מעל אותיות השם 'מקום' ככינוי שם ה' לא הועתקו בנוסח הפנים, אך מידע על קיומן נמסר במדור הצמוד לו. הוא הדין לנקודות מחיקה, מידע על רווחים חלקים שהשאיר הסופר וניקוד ספורדי ששולב בכ"י ר, שגם עליהם דווח רק במדור הצמוד לפנים.

פיסוק המהדורה נעשה על ידי, בלא זיקה לפיסוק החלקי בכתב היד. להקלת העיון הוצב כל דיבור המתחיל חדש, המצטט את התיבות המקראיות הנדרשות, בראש שורה חדשה. הדברים אמורים בדיבור המתחיל סתמי כפי שרווח בספרי, בדיבור המתחיל המובא לאחר 'דבר אחר', ובדרך כלל גם בדיבור המתחיל המובא לאחר הזכרת שם החכם הדורש. תחילת עניין חדש שאין בראשו דיבור המתחיל נפתח אף הוא בראש שורה חדשה. לעומת זאת 'דבר אחר' שאינו כולל בתחילתו חזרה על דיבור המתחיל הועתק ברצף בהמשך השורה.

הוא הדין לדברי חכם החולק על הדעה שהובאה לפניו. בין דיבור המתחיל המקראי בתחילת הדרשה לבין דברי התנאים שאחריו הוצב קו מפריד. במהלך הדרשות נרשמו סימני פיסוק נוספים (במיוחד נקודה ופסיק, ולעתים רחוקות נקודה-פסיק), כדי להקל על לימוד הדרשות, שאופיין הדיאלקטי מקשה לא אחת על פיסוקן הנכון. לעתים רחוקות משקף הפיסוק גם הכרעה פרשנית ולכך התייחסתי במדור הצמוד לפנים או בפירושו.

דרשות שנוספו כנראה בעריכתו המשנית של הספרי, המפסיקות את הרצף הסדיר של דברי הספרי או ששילובן במקומן הנוכחי צורם, הועתקו כמות שהן, אך לפניהן ואחריהן הושאר רווח קטן. דרך הצגה זו אמורה להקל על קריאה רציפה של דרשות הספרי הראשונות מכאן ושל הגופים הזרים שנוספו בו מכאן. הנימוקים להשערה בדבר זיהוים של הגופים הזרים נרמזו במדור הצמוד לפנים ופורטו בפירושו.

ציוני חלוקה לפיסקאות ולסיכומי ברייתות הובאו על פי כ"י ר. לעומת זאת מספור הפיסקאות באותיות הא-ב, שאינו מצוי בעדי הנוסח הראשוניים של הספרי (ונוסף לראשונה רק בדפוס הספרי עם פירושו זרע אברהם, דיהרנפורט תקע"א), הובא בתוך סוגריים מזווים כפולים. בסימון מספרי הפיסקאות הלכתי בעקבות החלוקה המקובלת במהדורות הספרי של ר' מאיר איש שלום והורוביץ, כדי להקל על השוואת המהדורה החדשה למהדורות הקודמות ולמראי המקומות בספרות המחקר. בכל פיסקא חדשה נפתח מחזור חדש של מספרי שורות. פיסקא חדשה בכ"י ר שאינה תואמת לחלוקת הפיסקאות בדפוסים הובאה לאחר רווח של שורה ריקה (שלא נחשבה במניין השורות).

תיקוני נוסח הפנים, ובראשם השלמות מרובות של השמטות מחמת הדומות שאירעו בכ"י ר, נעשו ברובם על פי עדי נוסח ישירים אחרים של ספרי במדבר: כתבי יד אוקספורד, ברלין ולונדון, הדפוס הראשון, הדפים בכ"י פירקוביץ ומספר קטן של דפים מהגניזה הקהירית ומספריות אחרות. תיקונים אחרים מבוססים על ארבעה ילקוטים, שבדרך כלל ציטטו את הספרי במדויק: ילקוט שמעוני, ילקוט תלמוד תורה, ילקוט המכירי והילקוט בכ"י רומי-קונסטנזה. במקרים ספורים בלבד, שמספרם אינו מצטרף לחצי מניין, תוקן נוסח הפנים על פי עדי נוסח עקיפים של פרשני הספרי או מדרשים מימי הביניים שהשתמשו בספרי. בשום מקרה לא ייסדתי את נוסח הפנים על הגהה של פרשנים או על סברה אישית. תיקונים שנעשו בידי סופר כ"י ר סומנו בדרך כלל בנוסח הפנים של המהדורה בתוך סוגריים מזווים ומזונובים ($\langle \rangle$ = תוספת הסופר; $\{ \}$ = מחיקת הסופר). תיקונים שנערכו בכתב היד בידי מגיה אחר, וכן תיקונים שנערכו על ידי בהכנת נוסח הפנים של המהדורה הנוכחית, סומנו לרוב בתוך סוגריים מזווים ומזונובים כפולים ($\langle \langle \rangle \rangle$ = תוספת ביד אחר או המהדיר; $\{ \{ \}$ = מחיקה ביד אחר או המהדיר). הסבר מפורט לכל התיקונים הללו הובא במדור הצמוד לפנים, למעט השלמות פשוטות של הסופר מעל השורה אשר סומנו בתוך סוגריים מזווים $\langle \rangle$ בלא תוספת הסבר. בתוך הסוגריים הכפולים $\langle \langle \rangle \rangle$ נכללו לרוב מילים שלמות ולא חלקי מילים או אותיות, גם במקרים שההתערבות בטקסט מתייחסת בפועל לאות אחת או לסימן קיצור בלבד, כפי שבואר במדור הצמוד לפנים.

במקרים של שיבושי מעתיק פשוטים שנפלו בכ"י ר תוקן נוסח הפנים בלא סימון בגוף המהדורה, אך הערה על כך נמסרה במדור הצמוד לפנים. הדברים אמורים בהעתקות כפולות של מילים או משפטים התדירות מאוד בכ"י ר, בהשמטת סימני קיצור, בהחלפת אותיות דומות ובשיבושים ברורים אחרים, אשר ככל הנראה אינם מייצגים שלב משמעותי בתולדות המסירה של הטקסט. מובן שבהבחנות מעין אלו בין סוגי השינויים יש ממד סובייקטיבי בלתי נמנע. אולם, כאמור, נקטתי דרך זו מתוך מגמה להימנע מגודש מופרז של סימנים בגוף המהדורה, הפוגם עד מאוד בצורתה האסתטית ואף מקשה על הקורא בלימוד הספרי. דרך זו עשויה גם להקל על עריכת חיפושים ממוחשבים בטקסט. מכל מקום, פירוט מדויק של כל השינויים שהוכנסו בנוסח הפנים של המהדורה בהשוואה לנוסח כ"י ר הובא במדור הצמוד לפנים, והקורא המעיין יוכל לאתרם בנקל.

כאמור, במדור הצמוד לפנים נמסר מידע בשלושה תחומים: (א) מידע מלא ככל האפשר על נוסחאותיו של כ"י ר — כולל מיקום הגהותיו והשלמותיו ודיווח האם נכתבו ביד סופר כתב היד או ביד מגיה אחר. אי ציון זהותו של המגיה מלמד שלא היה באפשרותי לקבוע זאת;³⁴ (ב) מידע או הפנייה לנוסחאות חלופיות במקרים שבהם הוצג בפנים נוסחו של כ"י ר, אף על פי שאולי חל בו שיבוש או השמטה;³⁵ (ג) פירוט כל הסטיות שסטית מכ"י ר בעריכת נוסח הפנים. בתיאור התיקונים הללו הובאו לאחר הַלְמָה של נוסח הפנים הנתונים הבאים: נוסחו הדרחי של כ"י ר; ציון עדי נוסח נוספים התומכים בנוסח ר (כאשר ישנם כאלה); הסבר משוער של סיבת השיבוש בכ"י ר; ורשימת עדי הנוסח שעל פיהם נעשה התיקון.³⁶ פירוט עדי הנוסח הללו נועד להקל על ההתמצאות ברשימת המצאי הסבוכה, המשתנה תדיר בכל קטע וקטע. בכוחו לחזק את ביסוסן של ההגהות המוצעות ובו זמנית אף לפתוח אותן לדיון ביקורתי מחודש. במקרים שהתיקון בנוסח הפנים מבוסס על הגהות שהוגה כ"י ר גופו — בין ביד הסופר, בין ביד אחר — הסתפקתי ברישום נתון זה, ומידע משלים יוכל הקורא ללמוד ממדור חילופי הנוסחאות. לעתים קרובות נערך בפירוט דיון מפורט יותר בנוסחאותיו של כ"י ר שתוקנו בנוסח הפנים ובנושאים אחרים שהוזכרו בקיצור במדור זה.³⁷

רשימת המצאי ומדור חילופי הנוסחאות

בראש כל דרשה הנפתחת בנוסח הפנים בשורה חדשה הוצגה רשימת המצאי של עדי הנוסח נוסף על כ"י ר. רשימה זו נפתחת במספרי שורות הדרשה בנוסח הפנים. לאחריה נרשמו על פי סדר האל"ף-בי"ת סימולי עדי הנוסח הישירים שבהם נשתמרה הדרשה. לרשימה זו

34 במינוח הגהה 'מעל' אות הכוונה להגהה שנכתבה ברווח מעל השורה, ואילו במינוח הגהה 'על גבי' אות הכוונה להגהה שנכתבה בשורה עצמה על גבי האותיות הכתובות.

35 נוסחאות קשות או ייחודיות אחרות של כ"י ר ועדים אחרים לא הוזכרו במדור זה בעקבות והן נידונו בפירוט.

36 עדי הנוסח שסימוליהם מופיעים לאחר לוכסן (/) הם עדי נוסח עקיפים (וראה על כך עוד להלן בתיאור רשימת המצאי).

37 בדרך כלל לא נוספה במדור הצמוד לפנים הפניה מפורשת לכה"נ ולפירוט, מחמת הקיצור, אך מובן מאליו שעל הקורא לעיין בדין ובהסתייגויות המפורטים שם.

צורפו גם סימוליהם של ילקוט שמעוני, ילקוט תלמוד תורה והילקוט בכ"י רומי-קונסטנזה, אשר בדרך כלל ציטטו את הספרי בדיוקנות. לאחר לוכסן (/) נרשמו סימוליהם של עדי הנוסח העקיפים המצטטים את היחידה הדרשנית בשלמותה. לבסוף, לאחר המילה 'חלקי:', נרשמו סימולי עדי הנוסח שבהם צוטטו קטעים רציפים של הדרשה, אך לא הדרשה כולה, תוך ציון מדויק של היקף הציטוטים הללו על פי שורות נוסח הפנים. ראה לדוגמה פסקא א: 52-50 אדחטל/מ. חלקי: ופ יראים, רעז (50-51 'תש') = הדרשה בשורות 50-52 נשתמרה בשלמותה בעדי הנוסח הישירים כ"י אוקספורד, דפוס, ילקוט תלמוד תורה, ילקוט שמעוני וכ"י לונדון, וכן בעד הנוסח העקיף מדרש חכמים. כמו כן היא נשתמרה מתחילתה בשו' 50 עד התיבה 'תש' בשו' 51 במדרשים במ"ר ולקח טוב על אתר³⁸ ובספר יראים, סימן רעז. רשימת המצאי אינה כוללת את פרשני הספרי או עדי נוסח עקיפים אחרים המצטטים רק קטעים קצרים מן הדרשה. השינויים מעדים אלה הובאו בחילופי הנוסחאות, אך אי אפשר להסיק מן השתיקה כי נוסחם תואם לנוסח הפנים.

נוסח עדי הנוסח הישירים של הספרי בכ"י אוקספורד, לונדון, ניו יורק ופירקוביץ, וכן בקטעי הגניזה, נבדק על פי גוף כתבי היד. הוא הדין לנוסח שאר העדים העקיפים בספריית סנקט פטרבורג ורוב העדים השמורים בניו יורק. נוסח כ"י ברלין של הספרי, אשר אבד בשואה, נבדק על פי צילום מעולה שלו במכון שוקן, אשר צולם בשעתו לבקשתו של אפשטיין. נוסח שאר כתבי היד נבדק על פי צילומיהם השמורים במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים,³⁹ וצילומים אחרים שנעשו לבקשתי.

בחילופי הנוסח גופם נרשמו בצורה סדירה כל השינויים, גדולים כקטנים,⁴⁰ המתועדים בעדי הנוסח הישירים של הספרי וכן בילקוטים שסומנו לפני הלוכסן.⁴¹ בדרך כלל סודרו חילופי הנוסח על פי העיקרון של כל הקרוב לנוסח הפנים קודם לחברו.⁴² חסרונות ארוכים הוצגו לפני פירוט חילופי הנוסח המקומיים. משאר עדי הנוסח העקיפים, אשר נרשמו לאחר הלוכסן, הובאו בעיקר חילופי נוסח עיצוריים וחילופים אחרים שנראו כחשובים או כבעלי

38 לחיבורים סדירים על ספר במדבר (ילקוטים, מדרשים ופירושי ראשונים), המצטטים את הספרי במהלך פירושה לפסוק הנדרש בספרי, לא נוסף ברשימת המצאי מראה מקום לפסוק הנדרש בספר במדבר או למהדורת המדרש או הפירוש.

39 הדברים אמורים גם ביחס לכתבי יד יונה ופרנקפורט של פירוש ר"ה ושני כתבי היד של הפירוש המיוחס לראב"ד שבהם נעזרתי בצילומים ולא סמכתי על נוסחם המודפס במהדורת קוליריזקי, הלוקה במספר קטן של אי דיוקים, ובמהדורת בסר המשופעת בהם.

40 כולל שינויי כתיב, קיצורי מילים והגהות ביד הסופר וביד אחר. לא נרשמו אותיות מילוי בסופי שורות, חילופים בכתיב שם השם, חילופים בכתיבם המדויק של קיצורי המילים בראשי תיבות (כגון 'אע"פ' לעומת 'אע"פ') ושינויים בסימני ניקוד. בכ"י אסטנסה ובקטעי הגניזה לא סומנו הקרחות בעקיבות ולכן אין להסיק על נוסחם מן השתיקה (תעתיק מלא של קטעי הגניזה יוכל הקורא למצוא בספרי, קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה ובאתר האינטרנט של מפעל פרידברג לפרסום הגניזה).

41 כאמור, חילופי הנוסח מילקוטים אלה נרשמו בשלמותם, למעט קיצורי מילים המתועדים רק באחד משני עדי הנוסח של ילקוט שמעוני לתורה (ט¹ או ט²) כאשר העד האחר תואם לנוסח הפנים. כמו כן לא הובאו חילופי כתיב קלים של ט² הנבדלים מנוסחו של ט¹.

42 תיקונים בנוסח הפנים שנידונו במפורט במדור הצמוד לפנים לא הוזכרו שוב במדור חילופי הנוסחאות.

משמעות, אך לא שינויים בכתיב ובקיצורי מילים או שינויים בהיקף הפסוקים המצוטטים. לעתים הובאו מעדי הנוסח העקיפים גם עיבודים ברורים, כדי להמחיש את טיבם המשני של עדים אלה ואת הפתרונות שהוצעו בהם לקשיי הדרשות.⁴³

בדרך כלל לא פורטה בהצגת חילופי הנוסחאות רשימת עדי הנוסח התומכת בפנים, אך הקורא יוכל להסיק על התמיכה בנוסח הפנים בעדי הנוסח הישירים ובעדים אחרים שנרשמו לפני הלוכסן בעזרת השוואת החילופים לרשימת המצאי. ואולם בפרט זה לא הקפדתי על אחידות ולעתים מזומנות הוספתי גם את רישום עדי הנוסח התואמים לפנים כדי להקל על הקורא את מלאכת השחזור של חילופי נוסחאות מורכבים ומגוונים, וכן על מנת לספק נתונים על עדי נוסח התומכים בפנים שלא הוזכרו ברשימת המצאי, דוגמת פרשני הספרי או ציטוטים חלקיים של ראשונים אחרים. כאשר נוסח הפנים מבוסס על נוסחו הייחודי של כ"י ר בלבד, הוספתי לעתים ציון מפורש לכך, מתוך מגמה להבליט נתון זה, אך גם בכך לא נקטתי אחידות גמורה.

מדור המקבילות

במדור זה נרשמו מראי מקומות לפסוקי התנ"ך על פי הוצאת קורן, ירושלים תשכ"ה,⁴⁴ ומראי מקומות למקבילות בספרות התלמודית על פי המהדורות שהובאו ברשימת המקורות בסוף הספר. לראשונה נרשמו המקבילות בספרי במדבר גופו ובספרי זוטא לבמדבר. אחריהן נרשמו המקבילות בשאר מדרשי ההלכה, במשנה, בתוספתא ובתלמודים, ולבסוף המקבילות במדרשי האגדה.⁴⁵ מקבילות קרובות הובאו בראשונה ללא מילת קידומת, ואילו מקבילות רחוקות יותר הובאו לאחר המילה 'והשווה'. מקבילות שנידון בהן נושא מצרני לדרשות הספרי לא נרשמו במדור המקבילות אלא בפירוש.

הפירוש

זכתה המשנה ונתברכה להשלמה קדומה בתוספתא, לפירוש סדיר ומעמיק בתלמודים ולדיון נרחב בתקופת הגאונים. מדרשי ההלכה התנאיים לא זכו בכל אלה ולעתים מזומנות דרשותיהם הן כספר החתום. דברים אלה אמורים ביתר שאת במדרשי ההלכה מדבי ר' ישמעאל, שבהן משתקפות לא אחת מסורות הלכתיות שונות מן המסורת הנפוצה והמוכרת יותר מדבי ר' עקיבא, שעל פיה נערכה גם המשנה. אין זה מפתיע אפוא כי דרשותיו של

43 בפירושו של רש"י לתורה שולבו קטעים רבים מן הספרי, אך בשל אופיין הפרפרסטי של מובאותיו התעלמתי מרובם. שילבתי במדור חילופי הנוסחאות רק קטעי ספרי שבהם נוסחו של רש"י תורם להארת חילופי הנוסח בספרי.

44 הפסוק הנדרש מספר במדבר לא נרשם במדור זה אלא צוין בכותרת הרצה בראש העמוד.

45 לא נרשמו מקבילות ממדרשים מאוחרים אשר נעזרו במקורות מזהים שהגיעו לידנו בצורה ישירה. לדוגמה, בממ"ר פרשות א"י לא נרשמו מקבילות שמקורן זוהה בוודאות במשנה, בתוספתא, במדרשי התנאים או בתלמודים, אך נרשמו מקבילות שמקורן בספרות התנחומא אשר לא הגיעו לידנו בדיוק באותה ורסיה. הוא הדין למדרש אגדה ולמדרש הגדול, אשר מהם נרשמו רק מקבילות שבהן נשתמרו, כנראה, מסורות עצמאיות שלא הגיעו לידנו באופן ישיר.

ספרי במדבר מדבי ר' ישמעאל מעוררות לעתים קרובות קשיים חמורים, ופירושו מציב לפני הלומד אתגר לא פשוט.

בפירושי נעזרתי רבות בכל פרשני הספרי שקדמוני,⁴⁶ אשר תרמו תרומה מכרעת להסברן המילולי של דרשות הספרי ולהארת משמעותן. בעזרת עדי הנוסח המגוונים שעמדו לפניי והודות להתקדמות הרבה בדורות האחרונים בחקר לשון התנאים ותורתם דומה שעלה בידי לשחזר את נוסחן הראשוני של דרשות רבות, לבארן כפשוטן ואף לקדם את מחקר עריכתן. לדרשות אחרות לא הצלחתי להציע הסבר מניח את הדעת ובמקרים אלה ניסיתי לחשוף את קשייהן ולחדדם, מתוך תקווה לסייע בכך לבאים אחריי לפענח את צפונותיהן.

חילופי הנוסחאות בין עדי הנוסח של ספרי במדבר מרובים במספרם וגדולים בעוצמתם מן החילופים שבין עדי הנוסח של המשנה והתוספתא. סביר לשער שהסיבות לכך נעוצות, בין השאר, במעמדו הנחות יחסית של הספרי ובקשיים התדירים בדרשותיו. בדרך כלל נפתח הפירוש במהדורה בליבון משמעותם של החילופים ובניסיון להתחקות אחר הנוסח הראשוני של הדרשה וגלגוליו. שינויים קלים בצורות לשוניות ובמונחים,⁴⁷ וכן תיקונים פשוטים יחסית, אשר נערכו בהשראת נוסח המסורה של המקרא או בהשפעת נוסח המקבילות הדומיננטיות יותר במשנה ובתלמוד הבבלי, נידונו לרוב בהערות לנוסח הדרשה שצוטט בפתיחת הפירוש.⁴⁸ חילופי נוסח משמעותיים יותר נידונו בפירוש גופו.⁴⁹ לאחר מכן הובא דיון בפירושו המילולי של הדרשות. לעתים מזומנות נוסף על כך עיון באופן לימודן של הדרשות מן הפסוק, תוך הארת יחסן של הדרשות אל פשוט הכתוב ודיון בגלגולי העברתן ועריכתן. לפרקים אף נבחנו הקשרים ההדדיים שבין דרשות הספרי הסמוכות זו לזו וכן סדר הצגת הדרשות בידי עורך הספרי. בחלקו האחרון של הפירוש נוספה לעתים השוואה בין דרשות הספרי למקבילותיהן⁵⁰ המדרשיות וההלכתיות.⁵¹

46 בציטוטים מדברי הפרשנים פתחתי לעתים ראשי תיבות שאינם שגורים.

47 הדיון במונחים ובשייכותם לדבי ר' ישמעאל או לדבי ר' עקיבא נעשה בדרך כלל בהיקרות הראשונה של המונח.

48 פתיחת הפירוש בהצגת נוסח מלא או חלקי של הקטע הנידון בדרשה אינה עקיבה. לעתים קרובות השתמשתי בציטוט זה כדי לתלות עליו את ההערות הנ"ל, או כדי להיעזר בו בפתיחת הדיון הפרשני, אך אין הוא אמור לשמש תחליף לנוסח הפנים שהוצג במהדורה.

49 בציטוט חילופי הנוסחאות בפירוש התעלמתי לעתים קרובות משינויי כתיב, מקיצורי מילים ומחילופים קלים אחרים. הקורא המעוניין בשחזור מדויק של נוסחאות כתבי היד יוכל לעשות זאת רק בעזרת עיון במדור חילופי הנוסחאות במהדורה, שגם נבדק והוגה בהקפדה יתרה.

50 ציטוטי המקבילות הובאו בדרך כלל על פי עדי הנוסח הטובים של כל אחד מהחיבורים, כפי שצויין ברשימת המקורות, תוך השלמת קיצורי המילים שפתרונם נראה חד-משמעי. השלמה דומה של קיצורי מילים נעשתה גם בציטוט קטעים מספרי במדבר גופו במהלך הפירוש. ציטוטים מן הבבלי הובאו, בדרך כלל, על פי הדפוס או על פי עד הנוסח שנבחר ב'מאגרים', אלא אם כן צוין אחרת. בהעתקת נוסח המקבילות הסתמכתי לעתים קרובות על ההעתקה המדויקת ב'מאגרים'. בציון חילופי נוסחאות בכתבי יד של הבבלי הסתמכתי במקרים רבים על הנתונים שהובאו בדקדוקי סופרים ובדקדוקי סופרים השלם ועל ההעתקות במאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי בתקליטור שהוציא המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן, גרסה 5.

51 לעתים קרובות התחבטתי אם ראוי לסייע לקורא בציטוטי מקבילות נרחבים או שמא עדיף לקצר ולהסתפק בהפניות בלבד. בדרך כלל צוטטו רק מקבילות שיש בהן תרומה ישירה להבנת הספרי ונוסחיו, או

מיותר לציין כי אין כל אפשרות לקיים במהדורה מעין זו דיון ממצה בכל הנושאים המצרניים הקשורים אל הדרשות, כגון: בחינת טיבם של השרידים מלשון חכמים המשתקפים בכתיבי היד; עיון כולל במגמתן ההלכתית והרעיונית של הדרשות, תוך מתן תשומת לב למציאות ההיסטורית בזמנם של שוני הדרשות על צדדיה הראליים, התרבותיים והרוחניים; השוואה מקיפה של ההבדלים בין האסכולות המדרשיות של דבי ר' ישמעאל ודבי ר' עקיבא; דיון בהתפתחות ההלכה בכל הנושאים המגוונים הנידונים בדרשות, תוך התייחסות אל החומר המקביל להן בספרות החיצונית, במגילות מדבר יהודה, בתרגומי המקרא ובפרשנותו הקדומה, בספרות האמוראים והראשונים ועוד. בנושאים אלה ואחרים הסתפקתי, בדרך כלל, בציון לספרות מחקר ראשונית בלבד, בלא ניסיון או יומרה למצות את הדיון או את ספרות המחקר, ומתוך תקווה שהקורא יוכל להיעזר בספרות זו לשם השלמת הדיון ופיתוחו. סוף דבר, מטרותיה העיקריות של המהדורה הן להציג לפני הקורא נוסח אמין של עדי הנוסח; לנסות ולשחזר את הנוסח הראשוני ואת דרכי התפתחותו תוך סיפוק נתונים המאפשרים לבחון הצעות חלופיות; להציע פירוש מילולי וענייני לדרשות הספרי, לצד חשיפת קשייהן, כדי לסייע לקידום ביאורן בעתיד; ולהשוות השוואה ראשונית בין דרשות הספרי והלכותיו למקבילותיהן הקרובות. הנני תקווה כי מהדורה זו תסייע ללומדי התורה ולחוקריה להבין את דרשות הספרי ואת שלל הנושאים המשתרגים מהן, וכד בכד תשמש בסיס איתן לחוקרים אחרים להמשיך ולפתח נושאים מגוונים בעלי זיקה ישירה או עקיפה לספרי במדבר.

וידבר יי אל משה לאמר צו את בני יש' וישלחו מן המחנה כל צרוע וכל זב וכל טמא לנפש — למה נאמרה פרשה זו. לפי שהוא או' ואיש אשר יטמא ול' יתח' ונכר' הנפ' הה' מתוך הקהל, עונש שמענו ואזהרה לא שמענו. ת"ל צו את בני יש' וישלחו וג', הרי זו אזהרה לטמאים שלא יכנסו למקדש בטומאה.

5 צו — הציזי מיד בשעת מעשה ולדורות. אתה או' הציזי מיד <<בשעת>> מעשה ולדורות או אינו אלא לאחר זמן. תל' לו' צו את בני יש' וישלחו, ויעשו כן בני יש' וישלחו אתם אל מחוץ למחנה. הא למדתה שהציזי מיד בשעת מעשה. ולדורות מנין, ת"ל צו את בני יש' ויקחו אליך שמן זית וך וג', מחוץ לפרכת העדות וג'. הא

5 (בשעת(2)) רק ר ח'. ההשלמה על פי א'דח/מ זכרון.

4-2 בבלי מכות יד ע"ב. והשווה להלן פיס' א שו' 19, 43; קכה שו' 14, 32; קכט שו' 30; סז"ב ה, ב, עמ' 227 שו' 16. 2-3 ואיש... הקהל] במ' יט, כ. 5-20 להלן פיס' קמב שו' 8 (וראה שם נוסח במ). 5-12 השווה ברייתא ד"ג מידות, ו, עמ' 5; 'ירוש' ב"ק א, א, ב ע"ב; ג"ש, א, עמ' 77-78. 5 ספרא צו פרשה א, א, כט ע"א [קכח]; שם אמור פרשה יג, א, קג ע"ב [תסא]; בבלי קידושין כט ע"א. 6 ויעשו... למחנה] במ' ה, ד. 8 צו... העדות] ו' כד, ב-ג.

1-4 א'דחטל/מ יראים, רעז. חלקי: רמב"ם, עשין לא (4).

1 וידבר... לאמר] - חטמ יראים / צו... יש' - חט יראים / יש' א'. ישראל ד / כל צרוע] + וגו' ל. - דח / וכל(1)... לנפש] - דחל. + וגו' וכתוב ולא יטמאו את מחניהם יראים. 2 נאמר] דהטמת יראים. נאמ' ל. נא' ח. נאמר א' / פרשה] פרש' א' / זן] זאת יראים. - ל / שהוא או' חלמ. שהוא אומר דת. שני' א'ט יראים / ואיש] איש דל יראים / ול' ולא א'דחטלמ / יתח' יתחטא דטמ. יתחטא וגו' א'חס. יתחטא {ולא} וגו' ל / ונכר'... הקהל] ר. ונכרת' הנפש ההיא ט. ונכרתה מ. ונכרתה הנפש ההיא מעמיה כי את מקדש יי טמא יראים. - א'דחל. 3 ואזהרה] ר. אזהרה א'דחטלמ יראים / לא שמענו] לא שמע' ל. מנין חמ / צו... וג' ולא יטמאו את מחניהם יראים / צו... יש' - ט / יש' ישראל דחמ. 4 וג' ט'. וגו' חט'. מן המחנה א'דמ. - ל / זן] חת יראים. זה א'דטלמ. - ט' / לטמאים] חטלמ. לטמאי א'דט' / למקדש בטומאה] בטומאה למקדש א' ק"ה (והסופר הוסיף מעל המילים את האותיות 'ב', 'א' כסימן להחלפת הסדר) / בטומאה] - יראים.

5-20 א'דחלט רמו שעז (8 'ת"ל' - 20 ט' [ט' נשמט מ"ה]) / מ זכרון. חלקי: וז (12 'ר' - 20); פ (12 'ר' - 14 'המזורזין'); ראב"ד, ספרא, עמ' 32 (6 'ויעשו' - 11 'לכל'); ר"ה, י"ג מידות, ג ע"א (8-9 'הזה'); ר"ה, ספרא, א, מז ע"א (14 'ר' - 16 'זך'); שם ב, עד ע"א (18 'חזן... ארץ'); או"ז, הלכות מילה ב, צו (8-20 קטעים).

5 צו] דלמ. צו את בני יש' א'. וידבר יי אל משה לאמר צו את בני יש' ט. + זה ח / הציזין] ל. הציזיו א' א"ה ב"ס ד. הצווי הטמת. צווי ח / בשעת מעשה] א'דחטל'ת זכרון. - ט'מ' / אתה... ולדורות] - טל / או' אומר א'ד / הציזין] ר. הציזיו א'ד. הצווי חמ / מיד] + לשעה ח / מעשה ולדורות] המעשה מ. 6 / תל' לו' ת"ל אדחטלמ / יש' ישראל דחמ / וישלחו] + וכת' ח. + מזכר ועד] ל זכרון עד] נקיבה א' נקיב'. טמ נקבה] תשלחו [מ זכרון + וגו'] א'דטלמ זכרון / יש' ישראל דחמ. 7 וישלחו] + וגו' ח / אתם אות' א'. אותם דטל ראב"ד. - חמ / אל... למחנה] דט. + וגו' א'. - חלמ / למדתה] ר. למדת ט'. למדנו א'דחטלמ'ת ראב"ד זכרון / שהציזין] ל. שהציזיו א'ד. שהציזיו חט / מיד] - מ / מעשה] המעשה מ. 8 מנין] החטמת ראב"ד זכרון. מניין א'ד. או אינו אלא לאחר זמן ל / יש' ישראל דחמ / וגו'... העדות] - ח ראב"ד / ג(1)] וגו' למ. גו' או"ז. וגומ' ת. כתיב למאור להעלות נר תמיד וגו' א'. - דחט' / מחוץ ומחוץ ד / לפרכת] ט'ל. לפרכת א'ד / ג(2)] וגו' אילמת. גו' או"ז. חקת עולם לדורותיכם ס. - דחט' ראב"ד זכרון.

למדנו שהציוי מיד בשעת מעשה ולדורות מציוי הזה, מנ' לכל הצוואות שבתורה. 10 היה ר' ישמעאל או' הואיל ונאמרו צוואות בתורה סתם ופרט באחת <<מהן>> שאינה אלא מיד בשעת מעשה ולדורות, אף {אלי} פורט אני לכל הצוואות שבתורה שלא יהו אלא מיד בשעת מעשה ולדורות. ר' יהודה בן בתירה או' אין ציוי בכל מקום אלא זירו, שנ' וצו את יהושע וחזקה ואמצהו. לפי דרכינו למדנו שאין מחזקין אלא מן המחזיקין ואין מזרוזין אל' מן המזרוזין. ר' שמעון בן יוחיי 15 או' אין ציוי בכל מקום אלא חסרון כיס, שנ' צו את בני יש' ויקחו אליך שמן זית זך, צו את בני יש' וישל' מן המח', צו את בני יש' ונתנו ללויים מנחלת אחזתם, צו את בני יש' ואמרת אלהם את קרבני לחמי לאשי. הא אין ציוי בכל מקום אלא חסרון כיס חוץ מאחד, ואי זה זה צו את בני יש' ואמ' אלי' כי אתם באים אל ארץ

10 מהן ר' מיד' (אשגרה מלהלן?). התיקון על פי א'ט²/המת ראב"ד זכרון, אך ראה בפירושו. 11 אל' רק ר (בתחילת שו' חדשה). 17 לחמין בר נקודה מעל החי"ת.

10-12 היה... לדורות] השווה בבלי קידושין שם. 12-13 אין... ואמצהו] ספרא צו ואמור שם; ס"ד פיס' כט, עמ' 48. 13 וצו... ואמצהו] דב' ג, כח. 14 ואין מזרוזין וכו'] בבלי מכות כג ע"א / ר' שמעון וכו'] ספרא צו ואמור שם; סז"ב כח, ב, עמ' 322. 15-16 צו... זך] וי' כד, ב. 16 צו(1)... המח' במ' ה, ב / צו(2)... אחזתם] שם לה, ב. 16-17 צו(3)... לאשין] שם כח, ב. 18 שם לד, ב.

9 שהציוין ל'. שהציווי א'ד. שהציוי חט² / בשעת מעשה] א'דהל ראב"ד זכרון. ובשעת מעשה ח. בשעת המעשה מ. - ט² / מציווי... ר' (שו' 12)] - ח (מ"ה) / מציוין ל'. מציווי א'ד. מציווי ט². מן הצ' ה. ומצווי ראב"ד. והצווי מ. הצווי זכרון / מנ' מנין א'ת ראב"ד זכרון. מניין דהל או"ז. נמצונו למידי ט². בנין אב מ / הצוואות] א'דט² זכרון. הצוואות ת. צוואות ת. צוואות למ ראב"ד. הצוויין או"ז. 10 היה] א'דהט²ל'ת ראב"ד או"ז זכרון. - מ / ישמעאל] א'דהט²מת או"ז ראב"ד (כמה עדים) זכרון. שמעו' ל'. שמע' ראב"ד (כמה עדים) / ארין] אומ' ל'. אומר דט². - א¹ / צוואות... אני (שו' 11)] - ל / צוואות בתורה סתם] דהט² זכרון. צוואות שבתורה סתם ראב"ד. צוואות סתם א'ד. בתורה סתם צוואות או"ז. סתם צוואות ת / ופרט] דת זכרון. + בתורה א'ל. + לך ה'מ. לך הכתוב הט² ראב"ד או"ז (ט' הכתור) / באחת] באחד ראב"ד או"ז / מהן] מהם ד. 11 שאינה אלא] שאינו אלא ט². שהוא ראב"ד / בשעת מעשה] - ראב"ד / ולדורות] - מ / פורט ארין מ ראב"ד או"ז. פורטני א'דט² / לכל] מ. בכל א'דט²ל' או"ז זכרון. בכלן ראב"ד / הצוואות] הצוואות ל'. 12 שלא יהו] שאינן ל' / מיד] דלמ זכרון. - א'ט² או"ז / מעשה ולדורות] המעשה מ / בתירה] בתירא ח / ארין] ח. אומ' א'דל. אומר ט². 13 ציוין ציווי א'ד. צווי חט²ל. הציווי ד / זירון] זרוו ח / וצו] וי' צו ל'. צו ט² / יהושע] יהושע ל' / וחזקה] וחזקהו א' / ואמצהו] דו"למפ זכרון. ואמציהו א'ל. וגו' ט². - ויזח / דרכינן דרכנו ח. 14 מחזקין] ויט²לפצ' זכרון. מחזקים ד. מחזיקין א'י³זחמצ² / מן המחזיקין] ר. את המחזקין ל' זכרון. המחזקין א'י³ט². המחזקין ד. המחזקין וימ. למחזקין זחפ'ל. למחזקין פ² / מזרוזין] מזרוזין ד / אל' אלא א'דט²חל / מן המזרוזין] ר. את המזרוזין ל' זכרון. המזרוזין א'יט²מ. למזרוזין זחפ. למזרוזין ד / שמעון] שמעו' ל' / יוחיין] יוחי א'דט²ל. יוחאי ח. 15 ארין] ח. אומ' א'ל. אומר דט² / ציוין] ל'. ציווי א'ד. צווי חט² / חסרון] חסרון א'ד / שני] שנאמר ד. - מ / יש' ישרי א'ל. ישראל דהט². 16 זך] - ח / יש' (1)] ישרי א'ט²ל. ישראל דח / וישל'] וישלחו א'דחט²ל / המח' המחנה א'דחט². המחנה כל צרוע ל' / יש' (2)] ישרי א'ל. ישראל דח / ונתנו... אלהם] - ח / מנחלת אחזתם] מ. מנחלת ד. - א'ו'זט²ל זכרון. 17 יש' ישרי א'ט². ישראל דומ. - ל / ואמרת אלהם] - ט² / אלהם] אליהם א'ו'זלמ זכרון. להם ד / קרבנין] קורבני א' / לאשין] ל זכרון. לאישי א'ד. - זחטמ² / הא... אלי' (שו' 18)] - ל / ציוין] ציווי א'ד. צווי חט². 18 חסרון] חסרון א' / מאחד] הזחטמ²ס או"ז זכרון. מאחת א'דו / ואי... אל' - ט² / ואי זה] וזה. ואיזה א'דה זכרון / זה(3)] א'דהר'ת. - וי' זכרון / יש' ישרי א'ה. ישראל ד / ואמ' אל' ואמרת אליהם א'דה / ארין] כנען] א'דוולמ ה (ספרא כ"י אוק') זכרון. הארץ כנען ח. הארץ ט² ה (ספרא כ"י).

כנען, תזרוזם לעניין חילוק הארץ. ר' או' אין ציוי בכל מקום אלא אזהרה, ויצו יי 20 אליים על האדם לאמר ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכ' ממנו. וישלחו מן המחנה — במחנה שכינה. או שומע אני ממחנה ליה, ת"ל אל מחוץ למחנה תשלחום. הא עד שלא יאמר יש לי בדין, אם נדחו טמאים ממחנה ארון הקל קל וחומר ממחנה שכינה חמור. אל' אם אמרת כן ענשת מן הדין. לכך נא' וישלחו מן המחנה, ללמדך שאין עונשין מן הדין. ר' או' אין צריך קל וחומר הוא, אם נדחו טמאים ממחנה ארון הקל קל וחומר ממחנה שכינה חמור. אם כן למה נא' ויש' מן המחנה כל צר' וכל זב וכל טמ' לנפש, אלא בא הכת' ליתן להם את המחיצות.

ויש' מן המח' כל צר' וכ' זב וכ' טמ' לנ' — שומע אני שלשתן במקום אחד, תלי' לר'

19 אין ציוי... אזהרה] השווה לעיל שו' 3-4. 19-20 ויצו... ממנו] בר' ב, טז-יז. 21-22 וישלחו... תשלחום] ס"ב, ה, ב, עמ' 228. והשווה שם, עמ' 229 / אל... תשלחום] במ' ה, ג. 22-24 הא... הדין] להלן שו' 34, 47. 24 שאין עונשין מן הדין] להלן פיס' כג שו' 53; קכד שו' 93; קכה שו' 3; קכו שו' 9; קכז שו' 70; קכח שו' 20; מ"י נזיקין ז, עמ' 273; שם יא, עמ' 288; שם יב, עמ' 291; ספרא מכילתא דערויות, קדושים פרק י, י, צב ע"ד [שפג]; מ"ת יז, ב, עמ' 99; בבלי סנהדרין נד ע"א; שם עד ע"א; שם מכות ה ע"ב; שם יד ע"א; שם תמורה ט ע"א; שם כריתות ג ע"א. 24-27 ר' או' וכו'] השווה ס"ב, ה, ב, עמ' 228. 28-31 השווה ספרא נגעים פרק יב, יג, סח ע"א [רפ]; ס"ב שם; ויק"ר טז, ג, עמ' שנג; בבלי פסחים סז ע"א; שם זבחים קיז ע"א.

19 תזרוזם] לזרוזם ט"ל / לעניין] לעניין אידל. לעניין ד. לענין ח. — ט"ל / חילוק] אידולמז. חלוק ט"ל זכרון. כבוש וחילוק ח / ר' וזחט"צ. רבי ס. ור' אלמ זכרון. ורבי ד. ר' יהודה או"ז / אר"ן ח. אומ' דל. אומר א"ט / ציוי ל. ציוי א"ד. צווי וז"ט. צו ח / אזהרה] ר. + שני אידולמז. + שנאמר ד זכרון / י"ן - ד (וני' על ידי ס). 20 אליים] ח. אלהים אידט. אלקים ל / לאמר] מ. לאמ' ז. + וגו' א' וגו' וחס. - דט"ל / טוב... ממנו] וגו' ח / לא... ממנו] - ול / תאכ' תאכל אידמ זכרון. ת' ז. תאכלו ט"ל / ממנו] דמ. מ' ז. וגו' א' - ט"ל.

21-27 אידחטל/מ. חלקי: פ (21 וישלחו... שכינה, 24-27 קטעים).

21 וישלחו] - ח / המחנה] המח' ט"ל. המחנ' ט"ל. + כל צרוע ל / במחנה] פ"ב. ממחנה הטלמפ"ת. מן מחנה א' מחנה ד. זה מחנה ח / ארן] - ד (וני' על ידי ס) / שומע אני שומעני ל / ממחנה] אידחטת. במחנה ל. מחנה מ / לוייה] לוייה א' / ת"ל] תלמוד לומר ד. 22 תשלחום] דחטת. תשלחו (תשלחו?) א' תשלחום ל. + הרי מחנה לוייה אמור מ / הא] - א' / יאמר] יאמ' ח / בדין] כדין ל / נדחון] נידחו א' / ממחנה] במחנ' ל / ארון הקל] אידחטלת. לוייה קל מ. 23 קל וחומר] קל וחומ' ט"ל. ק"ו ט"ל / חמור] איטמ. החמור ח. דחמור ד. אמור ל / אל' א' אלא דחטלמ / אם - ט"ל / נא' ח. נאמ' איטמ. נאמר דט"ל. 24 ללמדך] מלמד פ / עונשין] עונשים ד / ארן] ח. אומ' אידט"ל. אומר ט"ל / אין] איד. אינו דחטלמ / קל וחומר] קל וחומ' ט"ל. ק"ו חט"ל / הוא] אידט"ל. הא דמ. שהרי פ. 25 טמאים] טמאין ל / ארון אידחט"ל. לוייה כי הם נושאי הארון מ / קל וחומר] קל וחומ' ט"ל. ק"ו ח / שכינה] ישכינה ל / חמור] החמור ח. - ל / אם כן] א"כ חט"ל / למה] מה ל / נא' ח. נאמ' איט"ל. נאמר דחטמ"ת. ת"ל ל. 26 ויש' וישלחו אידחטלמ / כל... לנפש] ר. כל צרוע וכל זב איד. וגו' ח. - טלמ / אלא] דחטל. לא א' - מ / הכת' ט"ל. הכתו' אידחטמ. הכתוב ל / להם] להן ט"ל. - א'.

28-35 א' (28-31 'שהזב') א (31 'מטמא' - 35) דחטל/מ. חלקי: ו (28 'תל' - 35); פ (31 'כל' - 35); מ"ה"ח; כ"מ, הלכות ביאת מקדש ג, ב (28-33 'מסמא'); רמב"ם, פהמ"ש כלים א, ח; ר"ה, ספרא, א, עג ע"א; זכרון (28-31 'חבירו').

28 ויש' מן המח' וישלחו מן המחנה אידחטלמ. ח / כל... לנ' כל צרוע וכל זב וכל טמא לנפש אידחטל. וגו' ה. - מ / שומע אני שומעני דל / שלשתן] אידחטמ^{2+ספ} חטל. שלשתם מת רמב"ם. שלשתן ד[ה] מ"ה"ח / במקום] ממקום ה"ח / תלי' לר' ת"ל אידחטל.

פרשת נשא

פיסקא א

1-4 וידבר יי אל משה וכו' עונש שמענו ואזהרה¹ לא שמענו וכו': פתיחת הספרי בדרשה המבררת ברור כללי 'למה נאמרה פרשה זו', או 'למה נאמרה פרשה',² אופיינית לפתיחת פרשות במדרשים בדבי ר' ישמעאל.³ חידושה העיקרי של הפרשה, לפי דרשת הספרי, הוא לימוד 'אזהרה לטמאים שלא יכנסו למקדש בטומאה' כהשלמה ללימוד העונש על עברה זו מבמ' יט, כ. פרשנות זו של שני הפסוקים משתקפת גם מן האפשרות המועלית בדרשת הספרי, להלן שו' 43: 'מה מצינו בטמא מקדש שלא ענש אלא גדולים, שנ' ואיש אשר יטמא ולא יתחטא, אף כן לא נזהיר אלא גדולים', ע"ש. תפיסת פרשתנו כאזהרה משתמעת גם מדברי רבי, להלן שו' 19, 'אינן ציוי בכל מקום אלא אזהרה', וראה עוד בפירוש שם. תפיסת הפסוק בבמ' יט, כ כעונש נשנית גם בדרשתו על הסדר, להלן פיס' קכט שו' 30: 'ואיש אשר יטמא ולא יתחטא ונכרתה [הנפש ההיא מתוך הקהל כי את מקדש יי טמא] — על טומאת מקדש הכתוב ענש כרת' (והשווה לעיל שם, פיס' קכה שו' 14). וראה עוד הריבוי הנדרש בפיס' קכה שו' 32: 'טמא יהיה [במ' יט, יג] — אין לי אלא טמא מת שאר טמאין מנין ת"ל טמא יהיה לרבות שאר טמאין דברי ר' 'אשיה...'. ריבוי זה תואם לדרשתנו שאף היא רואה בפרשה בבמ' יט, יא—כב מקור ללימוד עונשם של כל הטמאים ולא של טמא מת בלבד, במקביל לאזהרה 'לטמאים'⁴ הנדרשת מפרשתנו.

- 1 המונח השגור במדרשים מדבי ר' ישמעאל הוא: 'עונש שמענו ואזהרה לא שמענו'. נוסחו הייחודי של ר' כאן, 'ואזהרה לא שמענו', מתועד ארבע פעמים במכילתא דר"י בעותק א המעולה מן הגניזה (עמ' 268 שו' 10; 310 שו' 9 [= כ"י אכ], 341 שו' 21 [= כ"י וכו]; 342 שו' 1 [= כ"י אוכ]), ופעמיים נוספות בכ"י אוקספורד שם (עמ' 29 שו' 14 [= טכ], 310 שו' 12 [= כ"י וכו]). נוסח חמ בספרי, 'אזהרה מנין', אינו אלא תיקון בהשראת הניסוח הרווח של שאלה זו בברייתות בבבלי. והשווה ספרי דברים פיס' קעב, עמ' 220: 'אמר ר' שמעון מלמד שהוזהרו כנעניים על כל המעשים האלו, שאין עונשין את אדם עד שמזהירין אותו'. לשורשיו הקדומים של כלל זה בספר דברי הימים ראה E. J. Bickerman, *From Ezra to the Last of the Maccabees*, New York 1962, p. 26 תשל"ז, עמ' 160–165. לדיון מקיף על התפתחותה והתגבשותה של ההבחנה בין עונשים ואזהרות בספרות התנאים ראה שמאע, מכילתות ספרא, עמ' 331–341.
- 2 בלי 'זו' כנוסח כ"י ל כאן, וראה להלן פיס' ז הערה 2.
- 3 ראה להלן בפתיחת פיס' ב, ז, כב, נט, עב, (קיא, קיב) קנט, וכן רגיל גם במכילתא דר"י ובמכילתא דבריים.
- 4 לשון הרבים 'לטמאים' מכוונת ל'טמא לנפש' וכן למצורע ולזב, שאף הם טמאים. ראה למשל וי' יג, ג; שם טו, ב.

תפיסה דומה של לימוד אזהרה ועונש משני הפסוקים המובאים בספרי מוצגת בבבלי מכות יד ע"ב. והשווה ללימוד המשלים של פסוקים אלה, אם כי במינוח אחר לגמרי, בסז"ב ה, ב, עמ' 227 שו' 16. לעומת זאת בספרא זבים פרק ט, ז, עט ע"ב [שלד] מדבי ר"ע מובא פסוק אחר כמקור ללימוד דומה: 'והזרתם את בני ישראל מטמאתם [וי' טו, לאן] — הרי זו אזהרה; ולא ימותו בטומאתם — הרי זו עונש; בטמאם את משכני אשר בתוכם — אף על פי טמאין שכינה ביניהן'.

ראוי לתת את הדעת על כך שדרשת הספרי אינה מתמצית באיתור פורמלי של אזהרה בצד עונש, כמצוי תדיר במדרשי ההלכה, אלא היא כוללת גם פרשנות הדדית של שתי הפרשות החורגת מפשט הכתובים. את פרשת שילוח הטמאים אין הספרי מפרש כציווי עשה התקף במדבר ופונה אל העדה ומורה לה לשלח את הטמאים מן המחנה החוצה, אלא הוא מעמידה באיסור לאו⁵ התקף בארץ ישראל, החל על האדם הטמא ואוסר עליו להיכנס אל ה'מחנה', שמזוהה עם המקדש.⁶ בד בבד מעמיד הספרי את הכתוב בבמ' יט, כ, 'ואיש אשר יטמא ולא יתחטא ונכרתה הנפש ההוא מתוך הקהל כי את מקדש יי טמא', בטמא הנכנס למקדש בלבד, ולא באדם הנטמא בכל מקום, וגורם בעצם טומאתו לטומאת המקדש, כפי שעולה מפשט הפסוק (ראה גם שם, יט, יג) ומפסוקים אחרים.⁷ תפיסה הלכתית מקלה זו

5 לתפיסת הספרי בנידון זה והשוואתה לתפיסת סז"ב ה, ב, עמ' 227 ראה א' שמש, 'לתולדות משמעם של המושגים מצוות עשה ומצוות לא תעשה', תרכיץ עב (תשס"ג), עמ' 141–142.

6 לדין מפורט יותר ולהעמדת ההלכות בפרשה בשלושת המחנות בירושלים — מחנה שכינה, מחנה לויה ומחנה ישראל — ראה להלן, שו' 27–35, 70–72. ביסוס להעמדה הלכתית של דיני ה'מחנה' כאן רק במקדש ובירושלים אפשר להביא לכאורה מן ההנמקה בפס' ג: 'ולא יטמאו את מחניהם אשר אני שכן בתוכם'. ואכן, לא בכדי בחר הספרי כאן להשוות דווקא לפסוק בבמ' יט, כ, ובו הביטוי 'כי את מקדש יי טמא' (השווה גם לפסוק המקביל לו בבמ' יט, יג 'את משכן יי טמא'), אולם ראה עוד להלן בסמוך. פרשנות מעין זו של הלכות ה'מחנה' במדבר בהקשר לשלושת המחנות בירושלים נפוצה במדרשי ההלכה גם בהקשרים אחרים. ראה דרשת וי' ד, יב (פר כהן משיח) — ספרא חובה פרק ה, ג, עמ' 139; וי' ד, כא (פר העלם דבר) — שם פרק ו, ח, עמ' 146; וי' מג, מו (מצורע) — שם נגעים פרק יב, יד, סח ע"א; וי' טז, כז (שעיר יום הכיפורים) — שם אחרי מות פרשה ה, ה, פב ע"ד; וי' יז, ג (שחיטת חוץ) — שם פרשה ו, ג, פג ע"ג; במ' טו, לו (מקלל) — סז"ב עמ' 288; במ' יט, ג ר"ט (פרה אדומה) — ס"ב פיס' קכג שו' 59, שם פיס' קכד שו' 66, סז"ב על פי נוסח ק"ג, אפשטיין, ס"ז חוקת, עמ' 58 (= קגמ"ה, עמ' 214); דב' כג, יא (בעל קרי) — ס"ד פיס' רנה, עמ' 281. פירוש אחר של 'מחנה' בפסוקנו המתייחס לכל עיר בארץ ישראל משתקף במגילת המקדש, עמ' מח: 'ובכול עיר ועיר תעשו מקומות למנוגעים בצרעת ובנגע ובנתק אשר לוא יבואו לעריכמה וטמאום וגם לזבים ולנשים בהיותמה בנדת טמאתמה ובלדתמה אשר לוא יטמאו בתוכם בנדת טמאתם', ראה ידן שם, א, עמ' 226–228. והשווה מגילת מקצת מעשי התורה, ב, שו' 29–31, 60–64, עמ' 48–54. על עקיבות פרשנות הכת' ל'מחנה' בהקשר לקרבנות = ירושלים, ר'מחנה' בהקשר לשאר הדינים = כל ערי ישראל, ראה קיסטר, מעשי התורה, עמ' 338–339.

7 ראה למשל וי' טו, לא: 'והזרתם את בני ישראל מטמאתם ולא ימותו בטמאתם בטמאם את משכני אשר בתוכם'; שם כ, ג: 'כי מזרעו נתן למלך למען טמא את מקדשי ולחלל את שם קדשי'. לפיתוח התפיסה המקראית ראה י' ברויאר, 'איסור טומאה בתורה', מגדים ב (תשמ"ז), עמ' 45–53. לדין נרחב יותר בשתי תפיסות עיקריות המשתקפות במקרא ובספרות חז"ל ראה ג' אלון, מחקרים, א, עמ' 148–176. לביקורת על מקצת מסקנותיו של אלון על סמך מחקר ביקורתי של המקרא ושחזור הגישה הכיתתית המשתקפת במגילות מדבר יהודה ראה J. Milgrom, 'The Scriptural Foundations and Deviations in the Laws of Purity of the Temple Scroll', in: L. H. Schiffman (ed.), *Archaeology and History in the Dead Sea Scrolls*, Sheffield 1990, pp. 83–99.

פרשת בהעלתך

פיסקא נט

1-5 וידבר וכו' למה נאמ' פרשה¹ וכו' והאיר על² עבר פניה שומע אני יהו נרות³ דולקין וכו' שיהו נרות מקבלין⁴ את המנורה וכו' הא כיצד שלשה כלפי מזרח וג' כלפי מערב ואחת⁵ באמצע. מיכן היה ר' נתן⁶ או' האמצעי מכובד⁷: הספרי פותח כדרכו בשאלה כללית, 'למה נאמרה פרשה', ורק לאחר מכן, משו' 6 ואילך, דורש את הפסוקים לפי סדרם. אמנם כאן אין הספרי מתייחס לתובנה כללית המשתמעת מהפרשה, כמקובל,⁸ אלא מציג חידוש מסוים העולה מן הניסוח המפורט יותר בכמ' ח, ב בהשוואה אל שמ' כה, לז, אשר אפשר היה לשלבו בנקל בדרשת הפסוקים על הסדר.⁹ אפשר שעורך הספרי הקדים דרשה זו מפני שרצה לשמור על המבנה השגור של פתיחת פרשות שיש להן מקבילות בפרשות מקראיות אחרות בשאלה הכללית של 'למה נאמרה פרשה'.

לאחר המשפט 'שומע אני יהו נרות דולקין על פני כל' השאיר סופר כ"י ר רווח, ואילו בשאר העדים חילופי נוסחאות מגוונים:¹⁰ הטיסעפ מ"ז וכן ת א"ה 'הרוחות'.¹¹ בחמצ רא"ם וכן ת ק"ה 'הנרות'. הצמד האשכנזי-הצרפתי דל 'המנורה'. ר ידעיה הפניני ברוב העדים

- 1 רע 'פרשה', כנוסחו המקורי של מונח זה, ראה לעיל פיס' ז הערה 2. בשאר העדים נוסף 'זו'.
- 2 ראט'פ"ף מ"ז 'על', כנוסח המסורה בשמ' כה, לז. דה"ט¹ט"לע רא"ם 'אל' כנוסח שלושה כתבי יד אצל קניקוט והשומרונים. הנוסח 'אל עבר פניה' מתועד גם בברייתא בבבלי מנחות פח ע"ב (על פי נוסח הדפוס וכ"י וטיקן 120 ומינכן). וכן גורסים אב"ע בפירושו הקצר לשמות ובפירושו לבמדבר שם ורס"ג בפירושו לשמות (ראה י' רצהבי, מפירושי רב סעדיה למקרא, ירושלים תשס"ה, עמ' קמז).
- 3 דלף מ"ז 'כל הנרות', וכן גרסת ה"א² על פי ד, ראה כהנא, רבנו הלל.
- 4 ראימפ"ף³ 'מקבלין' בפיעל. בשאר העדים 'מקבילין' בהפעיל. חילוף דומה מתועד גם להלן שו' 5 ושם נוסח ר' 'מקבילין', והשווה שרביט, אבות, עמ' 58.
- 5 ראדלף¹⁻³ מ"ז רא"ם 'ואחת' = 'ואחד' בנוסח עדים אחרים, ראה הנסמן אצל כהנא, עוללות, עמ' 240.
- 6 ר' נתן' בכל העדים, למעט הפרפרזה במושב זקנים 'וכאן א"ר יונתן האמצעי כיבד'. וראה להלן בכה"נ לנוסח המקבילה בבבלי מגילה.
- 7 רבדהחילםעפף זכרון 'מכובד'. אטמ 'משובח' בהשפעת המקבילות בבבלי, ראה להלן.
- 8 ראה פתיחת פיס' א, ב, ז, כב, עב, קנט ומעין זה בפיס' קיא, קיב.
- 9 וראה נוסח אטמ 'למה נאמר' בלי 'פרשה', שאולי נעוץ בניסיון לפתור קושי זה. בקושי זה חש גם ז"א, אולם נדחק מאוד ביישובו, ע"ש.
- 10 על דרכו של ר' להשאיר רווח במילים שכנראה התקשה בקריאתן או בהבנתן ראה אקדמות, עמ' 4. ייתכן שמקצת חילופי הנוסחאות כאן משקפים את תלות עדיהם בכ"י ר או באביי, השווה אקדמות, עמ' 267-276.
- 11 וראה עוד נוסח א' 'הרווח', שכנראה אינו אלא שיבוש של 'הרוחות'.

'הבירה' ובכ"י אחד (ף) 'הבית'. הנוסח 'שומע אני יהו נרות דולקין על פני כל הנרות' נראה כחסר שחר, וכנראה אינו אלא השלמה או אשגרה בהשראת ה'נרות' לעיל ולהלן. גם הנוסח 'המנורה' דומה כחסר מוכן, וסביר שאף הוא השלמה בהשראת 'המנורה' בסמוך. הנוסח 'הבירה/הבית' ניתן להבנה, אך הוא מתועד בעד עקיף אחד בלבד. דומה אפוא כי יש לבכר את הנוסח 'הרוחות', המתועד בעדי נוסח מגוונים במוצאם,¹² ויש להבינו כהצעת אפשרות כי פיות הנרות הפחוסים שבהן מונחים ראשי הפתילות,¹³ המוצבים על גבי המנורה, יהיו מכוונים לעבר 'כל הרוחות', דהיינו ארבע רוחות השמים. כך עשוי להשתמע לדעת הספרי מלשון הפסוק בשמות 'והאיר על עבר פניה' (וביתר שאת על פי נוסח המקרא המתועד גם בכמה כתבי יד בספרי כאן 'והאיר אל עבר פניה').¹⁴ אולם הווא אמינא זו נדחית על פי פסוקנו: 'אל מול המנורה יאירו שבעת הנרות' — 'שיהו נרות מקבלין את המנורה ומנורה את הנרות'. הוראת 'מקביל' כאן, עומד נוכח, היה מול, מתועדת בלשון המקרא בשמ' כו, ה, 'מקבילת הללאת אשה אל'¹⁵ אחתה', וכיו"ב שם לו, יב. להוראה זו של 'מקביל' לא מצאתי רע בלשון חז"ל, אך היא נפוצה בארמית.¹⁶ נראה שהספרי מפרש את 'פני המנורה' בהוראת 'פנים' בניגוד ל'חוץ', ולכן לדעתו יש לכוון את פיות הנרות אל הקנה הפנימי שהוא מרכז המנורה,¹⁷ או בלשון הפירוש של הספרי גופו: 'הא כיצד שלשה כלפי מזרח ושלשה כלפי מערב ואחת באמצע, נמצאו כולן מקבילין את האמצעי'.¹⁸ 'מיכן היה ר' נתן אומר האמצעי מכובד', וראה הדגמת עיקרון זה לעניין קריאה בתורה בבבלי מגילה כא ע"ב.

מקבילה קרובה לספרי שנויה בבבלי מגילה כא ע"ב. י, עמ' 199: 'ומזרחיים'¹⁹ היו

12 אמנם לא ברור מדוע נוסח פשוט מעין זה התפצל ויצר בעיה כפי שניכר בחה"נ וברוח בכ"י ר. ואין להוציא מכלל אפשרות כי נוסחו המקורי של הספרי שיבן כאן מילה קשה שלא נשתמרה בעדים שהגיעו לידנו.

13 ראה קרויס, קדמוניות התלמוד ב, א, עמ' 62; ברנד, כלי חרס, עמ' שמ-שמר.

14 ראה לעיל הערה 2. למשמעות 'אל עבר' = לכיוון, ראה למשל שמ' כח, כו ויח' א, ט. נוסח מקרא זה עמד גם בפני בעל מושב אקנים שפירש על פיו את לשון הספרי: 'על פני כל הרוחות' — 'פי' על כל אחת מ'רוחות המנורה [...] זהו אלן!'] עבר פניה לכל ד' רוחותיה'.

15 כנראה בהשראת פסוק זה תיקן ר"ס את מילת היחס בספרי וגרס 'נרות מקבילים אל המנורה ומנורה אל הנרות'.

16 ראה למשל בתרגומים הארמיים של 'תשב מגד' (בר' כא, טז), 'נגד ההר' (שמ' יט, ב), או 'נכח פני אהל מועד' (במ' יט, ד). והשווה סוקולוב, ארמית גלילית, עמ' 259; הנ"ל, ארמית בבליית, עמ' 978 (וכבר חש בכך ז"ר שפירש: 'מקבילים' — מכוונים תרגם "מנגד" מקבל). וכן תרגם המיוחס ליונתן את פסוקנו בהשראת הספרי: 'תלת לקבל רוח מערבא ותלת לקבל מדינחא ושביעאה במציעאה'.

17 השווה פירוש רש"י: 'אל מול פני המנורה' — אל מול נר אמצעי שאינו בקנים אלא בגוף של מנורה, וביתר פירוט ר"ה: 'דנר אמצעי קרי ליה מנורה דהוי מונח בגוף המנורה, אבל שאר נרות המנורה היו מונחים בקני המנורה שיוצאים ממנה אילך ואילך'. להוראה אפשרית של 'מנורה' במשמעות 'נר' ראה סז"ב לא, כג, עמ' 330: 'פיה שלמנורה' (בהקבלה אל 'פי הנר' במשנת שבת ב, ד ועוד?), ע"ש, והשווה להלן פיס' קז שו' 100 ובפירוש שם.

18 המובן הפשטני של המשפט 'אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות' אינו נהיר כל צרכו. נראה שיש לפרש את 'פני המנורה' בהוראת 'פנים' בניגוד ל'אחור', ויש לכוון את פיות הנרות לכיוון החזית הקדמית של המנורה, שממנה מדליקים את הנרות, כפירוש הרשב"ם ואחרים (וכן עולה מתיאור המנורה אצל יוספוס, ראה להלן). וכבר חשו הפרשנים כי פירוש זה הולם את הביטוי 'אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות', ולא ששה כפירוש הספרי.

19 כך בכל עדי הנוסח, וצ"ע מדוע לא הוזכרו הנרות המערביים. האם זו השמטה קדומה, או שמא הד